

Història urbana com a història social obrera: algunes reflexions sobre *La quiebra de la ciudad popular*¹

JOSÉ LUIS OYÓN

Universitat Politècnica de Catalunya

LES RAONS D'UNA INVESTIGACIÓ

Explicar un llibre requereix exposar primer els motius i les preocupacions de mètode que han portat l'autor a emprendre el projecte. Hauria d'aclarir, doncs, a la persona curiosa que ha tingut la paciència de consultar *La quiebra de la ciudad popular*, per què he decidit dedicar una dotzena d'anys a una investigació sobre la vida obrera de la Barcelona d'entreguerres; per què, en definitiva, m'ha preocupat a mi aquesta història.

Per començar, és obligat avisar de la meva condició d'urbanista, una especialitat que ha orientat de manera natural la meva reflexió cap a l'espai urbà, i en concret al paper que aquesta variable pot tenir en la història social de la ciutat. El criteri de mètode principal que subjau al llibre és que en la història urbana, si aquest camp d'estudis té quelcom d'específic, bona part dels fets històrics acaben d'adquirir sentit quan hom els situa a l'espai urbà; que l'explicació esdevé més transparent quan els fenòmens estudiats s'arrelen al sòl mateix de la ciutat. El que pot oferir d'enriquidor aquesta història és, al meu parer, que constitueix una manera d'historiar essencialment geogràfica. Altrament dit, l'espai, que habitualment en els estudis històrics es converteix en il·lustració circumstancial, simplement contextual i no explicativa, és el que acaba constituint l'essència del procedir d'una història urbana que vulgui ser substantiva: «en l'espai llegim el temps», com recorda recentment un historiador.² Situar els grups socials i els seus

¹ J. L. Oyón: *La quiebra de la ciudad popular. Espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerres, 1914-1936*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2008.

² K. Schlögel: *En el espacio leemos el tiempo. Sobre Historia de la civilización y Geopolítica*, Siruela, Madrid, 2007.

comportaments en l'espai actiu, viu, de la ciutat no em sembla un simple capritx acadèmic. Diverses qüestions de fons de la història social —actituds polítiques, sociabilitat i relacions socials, vida quotidiana en general— es poden matisar o adquireixen més sentit quan es territorialitzen en l'esfera de la casa, del barri, de la ciutat. L'espai urbà no sol ser un mer receptacle passiu dels processos socials, sinó que hi teixeix una relació simbiòtica. El significat de fons d'una part de la historiografia urbana contemporània amb la qual m'identifico descansa en la rellevància d'un cert efecte de territorialitat.³

Aquesta condició de la història urbana com a història espacial està certament relacionada amb la mateixa condició *local* de la història urbana. Alguns autors han vist, per exemple, en aquesta subdisciplina la possibilitat de fer més concreta, de petita escala, l'anàlisi històrica, quelcom no molt diferent del que alguns historiadors com Josep Fontana valoren en la història local. Charles Tilly ho ha expressat bé: «els historiadors urbans tenen l'oportunitat de ser els intèrprets més importants de les formes per mitjà de les quals els processos socials globals s'articulen amb la petita escala de la vida social».⁴ La història urbana permet, en efecte, precisar més sociològicament i espacialment, fer més concreta i material la història social. L'anàlisi d'un padró municipal, per exemple, la seva minuciositat en la cobertura socioterritorial i la delimitació relativa de l'espai comprès per l'enquesta permet reconstruir de forma detallada no sols els grups socials, les pautes familiars i immigratòries, sinó també les relacions de parentiu o el moment d'arribada a la ciutat dels empadronats. Aquestes dades confrontades amb altres fonts poden donar compte de la mobilitat residencial dels individus a la ciutat o d'autèntiques unitats socioespacials de vida quotidiana, com ara els barris o els veïnats, de molt petites dimensions i inabordables per tant pels historiadors d'un país o d'una nació. Preguntar-nos per una qüestió històrica concreta, un conflicte social o un comportament polític en la trama espacial d'aquestes unitats obliga per força a la precisió, a la comprovació menuda, a l'avaluació de les qüestions sobre la base d'una realitat molt concreta.

Per una tria personal, la investigació es va decantar per la història obrera. Crec que existeixen ja nombrosos llibres sobre els espais burgesos de la ciutat; massa, si parlem de la importància de les classes acomodades en simples termes quantitius. Enfront del *glamour* que domina la imatge de la Barcelona actual, ja

³ Podeu veure explicacions de mètode més àmplies sobre la gènesi de la història urbana, els problemes de definició i l'aproximació espacial a F. J. Monclús, J. L. Oyón: «Espacio urbano y sociedad: algunas cuestiones de método en la actual historia urbana», a Antonio Bonet Correa (ed.): *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispano*, Universidad Complutense, Madrid, 1985; «La aproximación espacial en la historia urbana», a *Història urbana del Pla de Barcelona*, vol. 2, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1990, pp. 587-603; «La historia urbana», número monogràfic de la revista *Ayer*, 1993; J. L. Oyón: «Spain», a R. Rodger (ed.): *European Urban History: Prospect and Retrospect*, Leicester University Press, Leicester-Londres, 1993, pp. 36-59; «Obreros en la ciudad: líneas de un proyecto de investigación en historia urbana», *Historia Contemporánea*, 18 (1999), pp. 317-346.

⁴ Ch. Tilly: «What good is urban history», *Journal of Urban History* (1996), vol. 22, 2.

costa explicar als estudiants dels nostres cursos que Barcelona va ser, per sobre de qualsevol altra cosa, una ciutat obrera. El llibre que comento es va pensar des del principi, doncs, com una possible aportació a la història dels treballadors i treballadores d'aquesta ciutat: no la ciutat d'uns pocs, sinó la ciutat viscuda per la majoria. I dic aportació perquè, a pesar de les excel·lents publicacions que els historiadors barcelonins han dedicat, des dels anys setanta, al món obrer dels conflictius anys que van transcórrer entre la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil, la ciutat, la vida fora de la fàbrica, del sindicat o del partit, ha tingut generalment poca rellevància en la historiografia.

He volgut estudiar el tema allunyant-me de l'anàlisi habitual, que ha partit generalment de la premsa o del relat polític, de fonts que tenen a veure essencialment amb els discursos però que parlen més esbiaixadament de l'espai urbà. No he volgut considerar tant les «paraules», el discurs, com les «coses», la cultura material. Després de molts anys d'historiografia sobre la República i la Guerra Civil, gairebé no hem identificat, en una ciutat clau en les revolucions obreres del segle XX, els treballadors que van sortir tantes vegades al carrer, d'on procedien, a quins barris i en quines condicions vivien. L'estudi sistemàtic de com i on vivien sol manca en quasi totes les reflexions. No és només un dèficit de la historiografia obrera barcelonina, sinó que s'estén també als historiadors de la classe treballadora a Espanya, a pesar de valuosos capítols sobre el tema en algunes monografies.⁵ La bona literatura acadèmica sobre l'anarquisme barceloní feia encara més evident la necessitat de cobrir aquest buit que jo modestament he volgut contribuir a omplir.⁶

Tanmateix, la historiografia de la ciutat física, la de l'artefacte construït, ha transitat altres camins, valuosos en si mateixos, però que construïen pocs ponts conceptuals cap a la història social obrera. Hi ha molt bones històries de les idees urbanístiques de la Barcelona d'aquells anys, sobre visions urbanes la majoria de les vegades no portades a terme. Els textos de Francesc Roca sobre les idees de ciutat en la reflexió de polítics, economistes i pensadors socials del primer terç de segle continuen essent essencials.⁷ Però la història de l'espai social obrer no és tan sols la de la ciutat concebuda per arquitectes, enginyers, polí-

⁵ Per al període 1900-1936 i referits a ciutats espanyoles grans i mitjanes, jo assenyalaria capítols més o menys extensos a: J. Álvarez Junco: *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Alianza, Madrid, 1990; S. Juliá: *Madrid, 1931-1934. De la fiesta popular a la lucha de clases*, Siglo XXI, Madrid, 1984; R. Reig: *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, Valencia, 1986; J.L. García Delgado (ed.): *Las ciudades en la modernización de España. Los decenios interseculares*, Siglo XXI, Madrid, 1992; C. Arenas: *La Sevilla inerme* (Ecija, 1992), *Sevilla y el Estado (1892-1923)*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1995; L. Castells, (ed.): *El rumor de lo cotidiano, Estudios sobre el País Vasco Contemporáneo*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1999.

⁶ M. Vilanova: *Les majories invisibles*, Icaria, Barcelona, 1995; E. Masjoan: *La ecología humana en el anarquismo ibérico*, Icaria, Barcelona, 2000 i molt especialment els llibres d'A. Monjo: *Militants. Participació i democràcia a la CNT als anys trenta*, Laertes, Barcelona, 2003 i d'E. Vega: *Entre revolució i reforma. La CNT a Catalunya (1930-1936)*, Pagès Editors, Lleida, 2004.

⁷ F. Roca: *Política econòmica i territori a Catalunya 1901-1939*, Ketres, Barcelona, 1979.

tics, economistes o reformadors socials, no és tan sols la ciutat concebuda, sinó també la ciutat practicada. L'espai viscut pels obrers, la seva vida quotidiana i la seva cultura material. El que jo trobava a faltar en la historiografia barcelonina dels anys d'entreguerres era la ciutat arran de terra, la ciutat quotidiana, la ciutat obrera per antonomàsia.

Diverses aportacions historiogràfiques havien obert el camí des de fa anys parlant de la ciutat construïda, una història escrita essencialment per geògrafs, arquitectes, economistes i historiadors de l'art. Però el reng de les aportacions es reduïa molt si es tractava de la cultura material del món treballador. Un estudi de les estructures de la vida quotidiana del món obrer barceloní hauria de tenir en compte, a més de la vida a la fàbrica i els salaris, la vida sindical, l'habitatge i les seves condicions: l'espai, el lloguer i les seves repercussions en el sou i en la vida de la unitat domèstica, la mobilitat residencial, el parament de casa i els equipaments de confort —o la manca d'aquests—, els costos i les implicacions geogràfiques dels desplaçaments al treball, les xarxes socials del barri i el veïnat, la taverna i el safareig, el mercat, el cinema de barri i el ball popular, etc. Gairebé res d'això es pot rastrejar de manera sistemàtica en la voluminosa, i d'altra banda excel·lent, *Història de Barcelona* de l'Enciclopèdia Catalana.⁸ Els múltiples treballs de Mercè Tatjer són els que més s'han aproximat des de la geografia urbana a aquest món popular, en concret a l'estudi de l'habitatge i de la geografia socioimmigratòria i industrial de la ciutat. Seguir aquest camí era per a mi una forma de donar una dignitat científica als estudis de la vida quotidiana, anar més enllà de les simples «històries de plànols i de cases», d'objectes i comportaments «curiosos». No per simple capritx acadèmic, sinó perquè finalment ens parlen de l'economia en el seu nivell més baix, de la vida de les persones comunes, de les seves maneres de fer i de consumir.

CAP A UNA HISTÒRIA SOCIAL URBANA DEL MÓN OBRER

Es pot fer història obrera a les ciutats en l'època de màxim desplegament de les revolucions obreres sense contestar una sèrie de preguntes que tenen relació amb aquest espai, aquesta cultura material i amb aquesta vida quotidiana a què em refereixo? Es pot ignorar la inserció urbana dels protagonistes de les insurreccions, considerar irrellevant on i com vivien? Penso que connectar espai urbà i món obrer, examinar la relació entre ciutat i classes treballadores hauria de ser, si no l'objectiu central, almenys un argument que qualsevol història del món treballador urbà d'aquests anys hauria de considerar. Sembla que darrerament ha començat a aflorar, en la història de la Barcelona dels anys trenta, l'enfocament urbà, la curiositat per localitzar dels comportaments polítics i sindicals dels tre-

⁸ AADD: *Història de Barcelona*, vol. 7. *El segle XX*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995.

balladors. El treball de dos historiadors britànics, Rider i Ealham, un congrés recent i un atlas han fet avanços significatius en aquest sentit.⁹ És, possiblement, el reflex d'una actitud més oberta a aquestes qüestions, una actitud que s'aprecia en els recents projectes d'investigació sobre els padrons municipals d'altres ciutats espanyoles: la necessitat d'interpretar unes dades que són inherentment *espacialitzades*, la necessitat metodològica dels historiadors de treballar en l'espai, està oferint ja uns fruits d'interès indubtable.¹⁰

Per consolidar definitivament aquests nous camins caldria acabar de superar el llast de dècades d'història obrera poc o gens espacialitzada.¹¹ L'historiador marxista Ira Katznelson ha explicat amb claredat que la causa d'aquest *a-espacialisme* rau en el fet que la ciutat ha estat en realitat la parenta pobre del pensament marxista, la tradició hegemònica en la historiografia obrera.¹² El resultat ha estat una visió totalment subsidiària de la ciutat. Segons Katznelson, l'*a-espacialitat* de la història marxista resulta ja anacrònica, perquè des del principi dels anys setanta s'ha creat un important cos teòric sobre la ciutat capitalista (David Harvey i Manuel Castells principalment), sorgit al si mateix del marxisme, que postula una visió de la ciutat com a escenari actiu —la ciutat com a capital fix o com a lloc de cristal·lització de moviments socials urbans— que la historiografia d'arrel marxista no pot continuar ignorant. Una nova relació del marxisme amb la dimensió espacial de les ciutats, una *reespacialització*, afinaria la seva capacitat analítica.

Hi ha altres treballs historiogràfics dels anys vuitanta que van contribuir a enderrocar fronteres entre història del treball i història de la ciutat en l'època

⁹ N. Rider: *Anarchism, Urbanization, and Social Conflict in Barcelona, 1900-1932* (tesi doctoral), Lancaster University, 1987; Ch. Ealham: *Class, Culture and Conflict in Barcelona, 1898-1937*, Fundació Cañada-Blanch, Londres-Nova York, 2005; vegeu també A. Smith (ed.): *Red Barcelona, Social Protest and labour mobilization in the Twentieth Century*, Fundació Cañada-Blanch, Londres-Nova York, 2002; J.L. Oyón, J.J. Gallardo (eds.): *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1936*, Carena, Barcelona, 2004; M. Vilanova, R. Grau: *Atlas electoral de la Segona República a Catalunya*, vol. 2, *Barcelona ciutat*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2006. Quant a la caracterització dels suburbis del segle XIX com una barreja social de capes populars, m'han resultat molt inspiradors els suggeriments de Pere Gabriel i la seva concreció en la tesi de C. Enrech dirigida per ell: *L'ofensiva patronal contra l'ofici. Estructures laborals i jerarquies obreres a la indústria tèxtil catalana (1881-1923)* (tesi doctoral parcialment publicada), Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.

¹⁰ Especialment, els estudis dels equips dirigits per Manuel González Portilla a Bilbao (vegeu M. González Portilla (ed.): *Bilbao en la formación del País Vasco contemporáneo (economía, población y ciudad)*, Fundación BBVA, Bilbao, 1995; *Los orígenes de una metrópoli industrial: la ría de Bilbao*, 2 vols., Fundación BBVA, Bilbao, 2001) i per Luis Otero a Madrid (vegeu B. Carballo, R. Pallol, F.Vicente: *El Ensanche de Madrid. Historia de una capital*, Editorial Complutense, Madrid, 2008; R. Pallol: *El Madrid Moderno: Chamberí (el Ensanche Norte), símbolo del nacimiento de una nueva capital, 1860-1931*, Ed. Universidad Complutense, Madrid, 2009). Es pot veure també E. de Vega, M. González Gómez, S. Redero San Román: *Salamanca, 1900-1936: la transformación limitada de una ciudad preindustrial*, Diputación de Salamanca, Salamanca, 1992.

¹¹ Tema que es tracta amb més detall a J.L. Oyón: «Historia urbana e historia obrera: reflexiones sobre la vida obrera y su inscripción en el espacio urbano, 1900-1950», *Historia Contemporánea*, 24, I (2002), pp. 11-58.

¹² I. Katznelson: *Marxism and the City*, Oxford University Press, Oxford, 1992, cap. 1.

de definitiva consolidació urbana del proletariat industrial modern, les primeres dècades del segle XX.¹³ J. E. Cronin abordava la relació entre vida obrera i espai urbà en la seva anàlisi de l'extraordinària conjuntura militant de les classes treballadores urbanes a l'Europa de 1917-1920.¹⁴ Aquests esdeveniments trobarien la seva arrel en un procés de «reconstitució» de la classe obrera caracteritzat per l'aparició d'un nou tipus d'indústria i d'un nou tipus de barri obrer. El creixement urbà de les ciutats europees des de 1880 va originar uns barris obrers nous, diferents dels barris populars del segle XIX, que es van convertir en el centre d'una «intensa vida comunitària sorgida de la superposició de les esferes del treball, el consum, l'oci i l'acció col·lectiva». Hi van sorgir, així, «comunitats més sòlides que van ser el *locus* comú de l'amistat, el parentiu, el treball i l'oci».¹⁵ Seguint la pista de Cronin, Magri i Topalov han establert hipòtesis interpretatives de la interconnexió entre vida obrera i espai urbà.¹⁶ Afirmen que l'existència d'històries separades del treball, de la sociabilitat i de la ciutat és un obstacle per a la investigació. La seva visió és més deliberadament *espacialista* que la de Cronin, per tal com es basa en una llarga tradició procedent dels estudis urbans francesos, cosa que els permet diferenciar tipus diferents de creixement urbà, modalitats diferents de barri o de mobilitat dins de la dinàmica de formació (de re-formació) de la classe obrera en la gran ciutat. Reflexionar sobre aquesta diversitat d'experiències obreres en el marc de l'espai urbà hauria de ser un objectiu, si no primordial, sí molt important de qualsevol història dels treballadors a la ciutat d'aquests anys. Aquests estudis, més aviat hipòtesis de treball que no investigacions empíricament contrastades, aporten punts de vista que mereixen ser investigats amb profunditat en la realitat de l'espai urbà.

¹³ Sobre la progressiva obertura de la història obrera a les qüestions de l'espai urbà, remeto a les referències citades a J.L. Oyón: «Historia urbana e historia obrera...», cit.; E. Faue (ed.): «The Working Classes and Urban Public Space», núm. especial de *Social Science History*, vol. 24, 1 (2000); «Working-Class suburbanization», núm. especial d'*International Labor and Working-Class History*, 64 (2003). De l'apreciable historiografia sobre espai urbà i classe obrera en el primer segle XX, assenyalaria: O. Zunz: *The Changing Face of Inequality: Urbanization, Industrial Development and Immigrants in Detroit, 1880-1920*, Chicago, 1982; M. Gribaudi: *Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo Novecento*, Einaudi, Torí, 1987; J.L. Pinol: *Espace social et espace politique. Lyon a l'époque du Front Populaire*, Presses Universitaires de Lyon, Lió, 1980; A. Davies: *Leisure, Gender and Poverty: Working-class Culture in Salford and Manchester, 1900-1939*, Open University Press, Buckingham, 1992; R. Harris, *Unplanned Suburbs. Toronto's American Tragedy, 1900-1950*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996; R. Lewis: *Manufacturing Montreal: The Making of an Industrial Landscape*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2000.

¹⁴ E. Cronin: «Labor Insurgency and Class Formation: Comparative Perspectives on the Crisis of 1917-1920 in Europe», a J.E. Cronin, C. Siriani (eds.): *Work, Community and Power. The Experience of Labor in Europe and America, 1900-1925*, Temple University Press, Philadelphia, 1983; vegeu també «Rethinking the Legacy of Labor, 1890-1925», *Ibid.* i «Il movimento "rank-and-file" e la storia della classe operaia», *Quaderni Storici*, 66, XXII (des.), 1987), pp. 915-935.

¹⁵ J.E. Cronin: «Labor Insurgency...», cit, p. 36.

¹⁶ S. Magri, Ch. Topalov : «Pratiques ouvrières et changements structurels dans l'espace des grandes villes du premier XXe siècle. Quelques hypothèses de recherche», a *Villes ouvrières, 1900-1950*, L'Harmattan, París, 1989.

En el meu treball sobre Barcelona, al qual a partir d'ara faré referència exclusiva, el que he fet essencialment és, per mitjà de fonts molt diverses que permeten situar individus amb un perfil professional, familiar i immigratori concret a espais concrets de la ciutat, seguir aquest camí: definir uns tipus d'espais urbans obrers —uns *escenaris urbans*— i una sèrie de *figures obreres* clau per veure com perfil sociològic, localització i pautes de vida quotidiana es combinen de maneres particulars per definir el que es pot anomenar *perfil socioespacial* del treballador com a variable explicativa de l'esdevenir del món obrer d'aquests anys.

LES ESTRUCTURES DE LA VIDA QUOTIDIANA

L'essencial de *La quiebra de la ciudad popular* se centra en l'anàlisi de les estructures de la vida quotidiana. Dos terços del llibre estan dedicats a quatre grans camps d'anàlisi, el de la *segregació residencial*, el de l'*habitatge*, el de la *mobilitat* i el de la *comunitat del barri*. Això constitueix, al meu parer, l'aportació més important del llibre, al que més esforços he dedicat i pel que crec que hauria de ser valorat.

L'estudi del padró de 1930 mostra que les tres figures obreres fonamentals, els obrers qualificats, els obrers no qualificats autòctons i els obrers no qualificats immigrants, tenien tres grans escenaris espacials on es va desenvolupar la seva vida quotidiana. El primer i més poblat era el dels vells suburbis populars del Pla de Barcelona: encara que hi dominaven els jornalers, eren freqüents també els obrers qualificats i tampoc no faltaven alguns empleats i comerciants. Eren «petites ciutats», continuació de la barreja d'estrats socials característica de molts barris populars del vuit-cents, on hi havia des de la indústria i el taller fins al petit comerç especialitzat. El segon escenari espacial, el formaven els barris densificats del centre històric, que compartien algunes de les característiques d'aquesta «barreja de capes populars», però on la degradació dels habitatges, la presència de la immigració recent i el fet d'estar fortament marcats pel comerç, per les famílies monoparentals i per nombroses activitats artesanes tradicionalment assentades, eren trets distintius. En canvi, les segones perifèries, que formaven el tercer escenari, eren joves espais nascuts als anys vint al marge de la ciutat, on la falta de qualificació, la immigració recent i la precarietat residencial i urbanitzadora eren els traços definitoris; aquí, la tradicional barreja de capes populars dels vells municipis del Pla era substituïda per una homogeneïtat obrera molt més clara.

La segregació residencial era particularment sensible en aquestes bosses perifèriques d'immigració recent. Si les classes benestants es van distanciar cada vegada més del jornalero en l'àmbit global de la ciutat, dins del món obrer manual es va constatar una altra important segregació, una separació molt més neta de l'estrat no qualificat, especialment el de la immigració més recent, en guetos proletaris. Els índexs de segregació i concentració per grups immigrants més destacats eren els dels murcians i andalusos, els grups immigrants arribats més recent-

ment, particularment segregats dels catalans. La distribució espacial era en forma d'enclavaments separats entre si, tal com expressa el factor «immigració recent i pobra», que associa andalusos i murcians amb determinades característiques de vida vinculades a la precarietat: alta presència d'analfabetisme, amuntegament i cohabitació no familiar. L'essencial de tota aquesta Barcelona tan diferenciada, a l'espai urbà es trobava en alguns barris densificats del centre històric, com el Raval o la Barceloneta, i a les segones perifèries, on la raresa de famílies catalanes era molt cridanera i el nivell de segregació respecte de les classes obreres no manuals era el més alt de la ciutat. Cap altre lloc com aquests anomenats *barris extrems* no feia una impressió tan gran de llunyania física, d'aïllament, eren uns barris aliens a qualsevol atribut de centralitat. Aquests guetos proletaris, on no hi dominava cap comunitat, però on era més evident la distància respecte dels més llargament assentats, eren els que millor expressaven la fragmentació del món obrer tradicional, el món barrejat del barri popular.

Amb quins costos de lloguer i en quines condicions d'habitatge vivien els diversos grups obrers de la Barcelona d'entreguerres? La franja més baixa del lloguer corresponia a les segones perifèries, la intermèdia, entre les 45 pessetes i les 55,2 de lloguer, delimitava amb exactitud l'escenari dels barris obrers del centre històric i la franja més alta del lloguer obrer, per sobre de les 55,2 pessetes, que era la mitjana del lloguer obrer de la ciutat, es concentrava fonamentalment als suburbis populars. Les condicions de l'habitatge eren especialment dures en les segones perifèries, on no hi havia rastre ni d'urbanització ni d'infraestructures tècniques. L'experiència domèstica del suburbi popular era diferent, més variada i habitualment d'espais vitals més grans, lloguers més cars, millor equipament domèstic. Per bé que l'infrahabitatge ocupava un petit percentatge de l'estoc residencial, l'obrer immigrant recent més inestable no tenia altre remei que recórrer a aquesta franja baixa del mercat: per a un jornalер murcià o d'Almeria era dues vegades més probable residir a infrahabitatges que per a un valencià o aragonès i cinc vegades més que per a un català. Als pisos subdividits de dimensió mínima del nucli antic i a les casetes de les segones perifèries, quantitativament més importants que l'infrahabitatge i amb preus una mica superiors, la presència dels jornalers immigrants era també majoritària. El mateix es pot dir del decisiu mercat del relloguer. La cohabitació no familiar, és a dir, el relloguer en sentit estricte, que afectava un 14% de les llars de jornalers catalans, era en canvi d'un 40% en el cas dels obrers arribats de Múrcia i Almeria.

La Barcelona obrera d'entreguerres era una ciutat on la vida quotidiana es desenvolupava en l'esfera de la proximitat, del radi curt. A pesar que el transport públic, el tramvia, s'hi va abaratir amb la inflació de la Primera Guerra Mundial i es van dilatar les conquestes laborals on les fàbriques reclutaven la seva força de treball, en els desplaçaments continuaven essent cars per a algunes capes obreres i la densa geografia obrera de la ciutat no es va alterar radicalment. D'una banda, hi va perviure una mobilitat encara «vuitcentista»: més de dues terceres parts dels

obrers barcelonins dels sectors més importants no necessitaven, amb tota seguretat, utilitzar cap tipus de transport ja que vivien a distàncies del treball perfectament salvables a peu. D'altra banda, la mobilitat s'estratificava per qualificació: a més salari, més desplaçament quotidià. La mobilitat més gran corresponia als estrats més qualificats de la classe obrera, que eren els més proclius a la utilització del tramvia. L'ús ocasional del tramvia i el curt passeig diari al taller formaven en canvi l'experiència quotidiana del peó, de les dones i dels joves aprenents i aprenentes. En totes les perifèries dormitori, un percentatge elevadíssim dels actius es desplaçava fora del barri a treballar. Aquests desplaçaments eren habitualment durs, s'havien de caminar llargues distàncies per l'absència de mitjans de transport.¹⁷

Quin pes tenia el *barri* en la vida quotidiana dels obrers i les obreres de Barcelona? Tot i que els indicadors mostren un descens marcat de la comunitat de barri durant el període d'entreguerres, durant els anys trenta es mantenien encara vius molts elements de proximitat en la vida quotidiana: d'un 40% a un 60% dels treballadors dels anys trenta, per exemple, van trobar consort en el mateix barri i d'un 50% a un 70% tenien parents de primer grau que residien molt a prop (o bé hi coresidien). Trobem també confirmació de les diferències d'actitud en els diversos escenaris i figures obreres. Els treballadors d'ofici eren amb diferència els menys mòbils residencialment. En termes comparatius, en realitat entre els grups més de barri, estaven els que durant més temps van romandre a les seves comunitats i que tenien unes relacions de parentiu, de cerca de parella i d'amistat almenys tan intenses i pròximes com les dels grups no qualificats amb més afecció al barri. Els jornalers nascuts a Catalunya, no molt més mòbils pel que fa a la residència i amb mudances de radi molt curt, no es diferenciaven gaire en les seves pautes comunitàries dels treballadors qualificats. De fet, les divergències de conducta més grans en la comunitat de barri procedien dels jornalers forans d'immigració recent. Encara que les seves pautes d'amistat, i els seus espais de festeig no semblen molt diferents dels de les altres dues figures obreres, eren molt més mòbils residencialment, amb taxes de mudances superiors al 20% anual i, tret del fet que vivien en les segones perifèries, amb menys suports comunitaris en la xarxa de parents. En vespres de la Guerra Civil, eren generalment els que menys oportunitats havien tingut d'arrelar en un espai de barri o veïnal concret.

Els suburbis populars foren els barris més estables des del punt de vista comunitari. Amb taxes de mobilitat residencial semblants a les dels barris del centre històric i pautes de suport en les xarxes de parentiu i amistat també semblants, presenten en general les taxes més altes d'endogàmia matrimonial. Eren els barris que oferien les millors perspectives d'estabilitat residencial. Estaven extraordinàriament ben equipats quant a centres obrers d'oci i sociabilitat (però també

¹⁷ C. Miralles, J.L. Oyón: «De casa a la fàbrica. Movilidad obrera y transporte en la Barcelona de entreguerres, 1914-1939», a Oyón, (ed.): *Vida obrera...*, cit.; J.L. Oyón, C. Enrech: «Las diferentes movilidades de un municipio suburbano. Hospitalet y el censo obrero de 1923», a Oyón i Gallardo: *El cinturón rojinegro...*, cit.

de mercats, comerç molt variat i escoles), van desenvolupar una atapeïda xarxa de cinemes, balls i altres llocs d'entreteniment que els convertien en llocs relativament autosuficients. En l'altre extrem, les segones perifèries eren els barris obrers més inestables residencialment i els de menor endogàmia matrimonial. Sense la rica tradició de centres associatius dels altres dos escenaris obrers, d'un comerç mínimament variat, de cinemes i llocs d'esbarjo, només podien intentar equilibrar aquestes mancances recorrent a la sociabilitat més primària, a unes xarxes de parents, veïns i amics tan fortes com les d'aquells i a una intensa vida al carrer. A diferència de la sofisticació en el maneig d'instruments de control de l'espai veïnal de la festa, prototípic dels suburbis populars, el seu control de l'espai públic festiu era elemental i les inversions escasses.

En gran manera, Barcelona va perdre el tren de les conquestes obreres de moltes ciutats europees occidentals en els camps de l'habitatge, el transport i els equipaments i, malgrat alguns avanços indubtables durant la República, les precàries condicions de vida d'una part important dels obrers barcelonins no es van alterar substancialment. Si, com alguns han apuntat, caldria relacionar la sèrie de reformes de la vida obrera a les ciutats socialdemòcrates d'entreguerres amb el reflux revolucionari posterior als anys 1917-1920, l'absència de reformes significatives a ciutats com Barcelona hi va constituir possiblement el context ideal per al manteniment d'unes expectatives revolucionàries fins ben avançat el segle XX, una excepcionalitat en l'àmbit europeu que era l'autèntic senyal d'identitat política del món obrer barceloní.

Més enllà d'aquesta observació, la conclusió principal de la primera part del llibre és, tanmateix, que sota aquest mantell d'aparent uniformitat, s'hi van produir canvis significatius que van generar una diferenciació interna del món obrer barceloní. Nombrosos indicadors subratllen l'especificitat d'estils de vida quotidiana propis de les diferents figures i escenaris obrers analitzats. Aquesta diferenciació, aquesta divisió, des del meu punt de vista, fou decisiva. Les millores en els salaris reals i en les condicions de vida que es van produir en acabar la Primera Guerra Mundial (i després, durant els anys republicans) van permetre que per primer cop grups considerables de treballadors qualificats poguessin arribar més folgats a la fi de mes del que ho havien fet fins aleshores i que accedissin a pautes de consum en habitatge, transport i oci comercialitzat que encara els eren vetades a sectors importants d'obers no qualificats, en especial al grup dels jornalers arribats de fora de Catalunya des de l'inici de la guerra.

JORNALERS, IMMIGRANTS I REVOLUCIONARIS

Localitzar a la ciutat les actituds polítiques i sindicals dels treballadors en aquests anys tan conflictius, explicar aquests comportaments no era, en principi, el propòsit del llibre. Només es va anar dibuixant a l'horitzó de la investigació

quan finalment vaig poder acumular una mostra suficient de dades de domicilis que permetien confrontar amb certa solidesa les informacions amb les pautes de vida quotidiana.

L'Arxiu de la Guerra Civil de Salamanca conté material abundant (i molt desordenat) sobre afiliació política i sindical dels anys trenta a Barcelona. Una particularitat distintiva d'aquest arxiu és que nombroses fitxes i llistes nominatives disperses en els lligalls inclouen moltes vegades, al costat del nom i l'ofici del treballador, l'adreça on resideix. Aquesta particularitat va acabar sent senya d'identitat d'un arxiu destinat essencialment a la repressió, on es tractava de recaptar tota mena de dades personals, i idealment els domicilis, per procedir a la recerca i detenció immediata de treballadors sospitosos de simpaties revolucionàries. La sistematització d'aquestes dades i el seu acarament amb l'índex nominal i els fulls familiars del padró de 1930, o altres fonts també amb domicilis (plantilles d'empreses, llistes de societats de socors mutus, d'associacions obreres d'oci, etc.) permeten localitzar els individus casa per casa, carrer per carrer i barri per barri, de manera que és possible reconstruir des de les condicions dels habitatges fins a les xarxes de parentiu en l'àmbit del barri.

Què és el que es descobreix quan es localitzen tots aquests milers d'individus en l'espai urbà? Si processem domicili a domicili les llistes nominatives i les fitxes de l'Arxiu sobre afiliació sindical per als tres grans sectors del treball manual barceloní —tèxtil, metall i construcció—, observem que la CNT, un sindicat cada cop més radicalitzat en les seves postures revolucionàries, cada cop més enfrontat a la República, tenia una absoluta hegemonia a les barriades perifèriques de la ciutat. En aquests nous barris de jornalers immigrants, per cada treballador afiliat a l'UGT, un sindicat molt més moderat i integrador, n'hi havia sis afiliats a algun dels tres grans sindicats únics confederals. Als suburbis populars, un univers residencial obrer més barrejadament popular, la posició dels confederals respecte als ugetistes era en canvi molt diferent: per cada treballador afiliat a l'UGT, n'hi havia dos afiliats a la CNT. Si passem de l'estricta afiliació sindical a la militància, la imatge és també molt nítida. Les segones perifèries constituïen, en termes comparatius, l'univers residencial més dens de la militància confederal, que gairebé quadruplicava el pes relatiu dels ugetistes en aquest escenari. El centre històric i els suburbis populars, els altres dos grans escenaris obrers, eren en canvi dos àmbits amb molt més equilibri relatiu. Els ravals perifèrics no sols eren, doncs, els espais urbans amb més presència de l'afiliació en termes relatius, sinó també els de militància més activa. Cenetistes i ugetistes compartien en canvi amplíssimes àrees de la ciutat, tant al centre històric com als suburbis populars. El paper dels suburbis populars com a bastions exclusius de la CNT, aquests barris que allotjaven el gruix del món obrer barceloní, començava el 1936 a ser cosa del passat, per la competència creixent d'altres tendències polítiques i sindicals que anaven progressivament minvant la tradicional hegemonia confederal.

L'existència d'un medi de cultiu que feia de les noves barriades perifèriques autèntics viviers anarquistes i dels jornalers immigrants el nucli fonamental de la CNT es fa més evident encara si analitzem la implantació de l'anarquisme més polític i radical, l'expressat per la militància en aquests grups. Les segones perifèries eren seu privilegiada del radicalisme revolucionari barceloní, amb una clara sobrerrepresentació de militants anarquistes enrolats en els grups de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) i de les Joventuts Llibertàries (JJ.LL.), que les convertia en autèntics bastions de l'insurreccionisme. L'afiliació a grups afins a la FAI del municipi de Barcelona va ser en aquestes barriades 2,4 vegades superior a l'esperable d'acord amb la població obrera resident. En la distribució territorial dels joves de les JJ.LL. destacaven també els barris dels afores. El mateix es pot dir dels equipaments politicoculturals de què es van dotar aquests grups anarquistes, els ateneus llibertaris.

Que els principals bastions de la CNT en termes relatius se situessin, a l'altura de la Guerra Civil, als guetos proletaris del centre històric densificat i, sobretot, de les segones perifèries té a veure amb el fet que l'afiliació i la militància de la CNT procedien en proporcions superiors a les normals dels estrats menys qualificats de la classe obrera i dels grups immigrants més recents. Les condicions d'amuntegament i cohabitació de les cases dels militants de la FAI, la CNT i els milicians anarquistes eren superiors a les habituals en el món obrer barceloní i sempre per sobre de les dels militants dels altres partits i sindicats obrers. Tampoc hi faltaven alguns militants analfabets. En canvi, el perfil socioterritorial dels militants destacats dels partits obrers no anarquistes se situava pràcticament als antípodes.

La «Barcelona frontpopulista» que es dibuixa quan localitzem els militants significats del Bloc Obrer i Camperol (BOC), el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), la Unió Socialista de Catalunya (USC), el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), el Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) o el Partit Proletari Català (PPC) tenia l'autèntic epicentre residencial a l'Eixample i sols els suburbis populars hi tenien una relativa importància; en canvi, les segones perifèries eren un escenari de desplegament militant absolutament marginal. Fet i fet, el que es dibuixa quan es comparen els militants confederals amb els de les altres organitzacions obreres, són dues *Barcelones*, una «populista» i una altra «anarquista radical», espacialment oposades; dues *Barcelones* que, tanmateix, tenien un punt comú de confluència al centre històric densificat i, sobretot, als suburbis populars, autèntic escenari en disputa. Ens trobem la mateixa oposició si analitzem el perfil sociològic de la militància més significada. En els pocs casos que era treballador manual, el militant d'aquests partits obrers era preferentment qualificat i de forma pràcticament absoluta nascut a Catalunya. Els immigrants forans, la figura obrera principal del radicalisme anarcosindicalista —a excepció del cas del petit PSOE—, hi ocupaven una posició secundària. Els seus patrons socioculturals, els seus estils de vida quotidiana, denotaven també més signes

d'oposició que no pas de confluència. Ni hi havia analfabetisme, ni la cohabitació a les cases era tan marcada, ni l'amuntegament era tan aclaparador com en el cas dels confederals.

Com que els ravals proletaris eren l'escenari de més pes relatiu del radicalisme cenetista, no és sorprenent la seva participació en els principals episodis d'acció col·lectiva extrasindical dels anys trenta. La vaga de lloguers de l'estiu de 1931, el primer d'aquests esclats, hi va tenir un seguiment intens. Si observem els conflictes pròpiament polítics, el quadre és igualment nítid. Les barriades perifèriques ocuparan un lloc destacat en el cicle insurreccional de principi dels anys trenta, en especial en l'episodi de desembre de 1933. El gran epicentre de la insurrecció de l'aglomeració barcelonina es va situar als barris de Collblanc i la Torrassa.

La radicalitat dels ravals immigrants de Barcelona es fa palesa als mesos de la revolució. Des del 19 de juliol s'hi detecta la presència activa de comitès revolucionaris de barri molt dinàmics que controlaven aspectes de la vida quotidiana, des de l'abastiment fins a la inscripció de voluntaris per la defensa de la revolució en les milícies. En aquestes segones perifèries l'hegemonia dels milicians anarquistes era incontestable: de cada quatre milicians al front residents als barris extrems, tres eren anarquistes i només un pertanyia a partits polítics no anarquistes. L'equilibri era, en canvi, la nota dominant als altres dos escenaris obrers. Si hi havia un tret que caracteritzava els milicians anarquistes, era el seu perfil jornalero i immigrant. De fet, dos terços de les cases de milicians anarquistes barcelonins estaven presidides per caps de família forans arribats a la ciutat després de 1910, el doble del que s'hauria d'esperar. Eren precisament els barris de dèficits urbanístics més evidents a tots els nivells els que contribuïen en major proporció amb els seu jovent voluntari a les columnes anarquistes. Els ravals d'entreguerres, els bastions de l'anarquisme radical, seran també els que més durament patiran la repressió posterior als fets de maig de 1937, quan les conquestes revolucionàries del «curt estiu de l'anarquia» queden definitivament en suspens, i els que ompliran com a «presos governatius» les presons de Barcelona quasi fins al final de la Guerra Civil. Els residents als barris perifèrics eren en proporció més del doble de l'esperable i el seu perfil sociolaboral responia a les característiques del món radical que he analitzat.

Sóc conscient de la possible estranyesa que poden causar aquests resultats en estudiosos de diferents corrents del món obrer i popular. A molts simpatitzants anarquistes els resultarà estrany observar una CNT que el 1936 no és hegemònica a *tots* els espais de la ciutat, que apareix en descens a barris tradicionalment obrers i confederals i la força dels quals comença a decaure sobretot en els sectors qualificats i en els treballadors autòctons, una CNT que no impregnava ja tant el teixit social com en els anys gloriosos de la vaga de la Canadenca. A molts «frontpopulistes» els resultarà també incòmode el suggeriment d'una divisió dins del món obrer i popular, una divisió per qualificació, espai urbà i origen migratori que difumina una mica la unitat d'una esquerra, d'una Catalu-

nya republicana i catalanista unida contra el feixisme en els anys de guerra. En canvi, si recordem les diferències internes, el llibre remarca que grups no marginals d'obrers i algunes àrees de la ciutat apostaven a fons per la revolució. No puc dir res més sobre això: caldrà esperar que noves investigacions corroborin o desmenteixin els meus resultats amb una mostra encara més àmplia de dades.

De moment, nombrosos indicadors subratllen l'especificitat d'estils de vida quotidiana propis de les diferents figures i escenaris obrers analitzats a Barcelona. De les tres figures obreres, la figura de l'immigrant recent, a més de ser la de menys expectatives de mobilitat social, era la pitjor allotjada, la més inestable residencialment en un mateix barri, la que tenia menys suport en les xarxes de parentiu, la menys cohesionada per l'equipament associatiu local. Si s'exceptua el suport en les xarxes de parents, que va ser fins i tot de més força que als suburbis populars, són aquests mateixos trets els que trobem als barris extrems. En cap altre lloc era més forta la impressió de llunyania física, l'aïllament i la segregació d'unes «comunitats d'iguals». Així mateix, també hi eren els habitatges més barats i les pitjors condicions d'urbanització i de transport. El suburbi popular i molts dels barris del centre històric densificat permetien, en canvi, el desplegament de nombrosos equipaments associatius d'oci dels quals les segones perifèries estaven especialment òrfenes. La sociabilitat de barri de les segones perifèries recolzava sobretot en els suports més elementals de la sociabilitat primària: el parentiu, la vida al carrer i el funcionament, curt i intermitent, dels seus ateneus llibertaris. Si aquest tipus de barri va poder orientar d'alguna manera cap a la radicalitat política, sols ho va fer amb eines tan escasses; la *gran paradoxa* és que els barris perifèrics eren en sentit estricte els espais «menys de barri» de la ciutat. Tots els indicadors més consistents de comunitat de barri es corresponen en canvi amb barris que generalment van manifestar posicions polítiques moderades, per la qual cosa identificar sense més barri i revolució esdevé problemàtic. El barri, un dels elements més al·ludits en els últims anys d'historiografia obrera com a element coadjuvant de la presa de consciència política, en especial d'una contracultura obrera reforçada per la seva influència, resulta ser en el cas de Barcelona un element més relliscós del que hom s'imagina, si s'analitza en detall. La impressió més aviat és que la comunitat de barri, amb la seva cultura i les seves xarxes socials, simplement hi és, disposada per a qui vulgui apropiar-se-la i utilitzar-ne els recursos. És clar que es poden reforçar solidaritats i identitats obreres per mitjà de múltiples llaços de sociabilitat a punt per ser utilitzats, però aquestes identitats no tenen per què, necessàriament, ser alternatives a l'ordre vigent.

En tot cas, la transcendència del perfil socioespacial d'algunes de les figures i escenaris obrers a l'hora d'explicar l'excepcionalitat de l'insurreccionisme barceloní i, en concret, la importància en termes relatius de la figura del jornalier immigrant recent i de les perifèries proletàries com a subjecte i escenari assenyalats del radicalisme cenetista, resulten remarcables. La impressió és que les condicions particularment dures dels nivells de la vida quotidiana en els immigrants arri-

bats en l'última generació als barris perifèrics i a algunes bosses del centre històric densificat, van tenir la seva repercussió a nivell polític: els més pobres, els que pitjor vivien, eren els més radicals. Només un estudi detallat de l'espai urbà permet apuntar aquesta conclusió. Des del meu punt de vista, l'espai quotidià de la ciutat, els nivells de vida dels diferents perfils de treballadors tenien relació amb les actituds polítiques. No les van determinar absolutament, però molt probablement les van condicionar.